

Dancs Balázs:

A GYULAI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1. oldal
1. A magyar zsidóság története dióhéjban	2. oldal
2. A gyulai zsidóság története a kezdetektől a letelepedésig	3. oldal
3. Hitélet	5. oldal
4. Iskola	6. oldal
5. Szervezetek, kultúra	8. oldal
6. A gyulai zsidóság jelentős személyiségei	9. oldal
7. Az izraeliták szerepe Gyulán, gazdasági tevékenységük, vállalkozásaik a kiegyezéstől a zsidóüldözésekig	10. oldal
8. A zsidótörvényektől a deportálásig	17. oldal
9. A második világháború befejezése utáni helyzet	20. oldal
10. A gyulai zsidóság bibliográfiája	22. oldal
Felhasznált irodalom	24. oldal

Bevezetés

Bár dokumentálhatóan mindössze kilencven esztendő élhettek egyenrangú állampolgárként Gyulán a zsidók, szellemiségük, tevékenységük kitörölhetetlen nyomokat hagyott a város képén, történelmében annak ellenére, hogy számarányuk sohasem érte el a lakosság négy százalékát sem. Különlegességeket, érdekességeket talál a szemlélődő, aki a gyulai zsidóság történetét kívánja áttekinteni. Hosszú évtizedekig, talán századokig Gyulavári volt az egyetlen működő középkori alföldi zsidó hitközség. Legalábbis ezt állítja Kohn Dávid, az első gyulai zsidó, aki gimnáziumot végezhetett. Aztán amikor a XIX. században már egész Magyarországon szabadon telepedhettek le az izraeliták, a gyulai uradalom birtokosa, a „magyar nábob” alakjának ihletője, Wenckheim József Antal szigorúan tiltotta számukra a házvásárlást. Amikor a korszellemnek és a haladásnak már nem lehetett tovább gátat szabni és teljes jogú polgárok lehettek, az egykori házaló kereskedők és gyermekeik néhány évtized alatt virágzó ipart építettek ki Gyulán – létrehozva egyebek között a Monarchia legnagyobb textilipari üzemét. Templomot, iskolát építettek, meghatározó részeivé váltak a rátartó tisztviselő és polgárvárosnak. Hogy aztán a náciizmus szörnyű évtizedeiben szinte teljesen elpusztuljanak, s a visszatérő csekély hányad a szörnyű megpróbáltatások hatására nyomán elköltözzön, vagy teljesen feladja zsidóságát. És eljussunk a máig, amikor 2004-ben úgy lehetett emlékművet állítani Gyulán a XX. század hőseinek és áldozatainak, hogy azok névsorában egyetlen meggyilkolt zsidó se szerepeljen.

A gyulai zsidóság történetét átfogó munkát még nem alkotott senki. Született néhány alkotás, mely a történet egyes részeit dolgozza fel – ezek közül a legjelentősebb Kereskényiné Cseh Edit könyve –, ám a kutatásokon alapuló részletes történetet rögzítő mű még nem készült el.

Jelen dolgozat sem vállalkozhatott részletes kutatásokon alapuló, szigorúan tudományos igényű történetírásra – egyrészt a rendelkezésre álló idő rövidege, másrészt a

szervő ifjú korára tekintettel –, pusztán az eddig megjelent kiadványok, levéltári dokumentumok, kéziratok, illetve személyes interjúk alapján áttekintést kívánt adni a gyulai zsidóság fordulatokban gazdag történelméről. Mert meggyőződésöm, hogy szellemiségüknek, gazdasági tevékenységüknek és talán tragédiájuknak is köze volt ahhoz, hogy Gyula egészen más módon fejlődjön, mint az Alföld hasonló nagyságú települései.

1. A magyar zsidóság története dióhéjban

Hazánk területén már a III. századtól kezdve, a római Pannónia provinciában éltek zsidók. A magyar államalapítás idejéből írásos dokumentumok is bizonyítják a zsidó jelenlétet, a megerősödő városokba egyre több izraelita költözött, kialakultak a zsidó „történelmi hitközségek” (Buda, Esztergom, Sopron, Tata, Óbuda). Az Árpád-házi királyok uralkodása alatt megszorításokkal ugyan, de az akkori európai viszonyoknál kedvezőbb körülmények közt élhettek az országban zsidók. IV. Béla 1251.-ben kiadott híres zsidó kiváltságlevelét az egymást követő uralkodók megerősítették. A levél tartalmának értelmében a zsidók a király kamaraszolgái, a kincstárnak adóznak, amely pedig biztosítja jogvédelmüket. A zsidók kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkoztak.

A XVI.-XVII. században Magyarország török megszállás alá került. A török kiűzése után megindult az elnéptelenedett ország betelepítése. Német, szlovák, román, stb. paraszti telepésekkel együtt zsidók is érkeztek, eleinte Cseh- és Morvaországból, majd az Osztrák-Magyar Monarchia fennhatósága alá kerülő Galíciából. A magyarországi zsidóság száma 1769-ben mintegy 20.000, 1787-ben már kb. 80.000 főre tehető. Az izraeliták mezőgazdasági termékkereskedelemmel foglalkoztak (pl. bor, búza, bőr adásvétele). Először a nagy birtokközpontokban, majd a kereskedelmi utak csomópontjainál létrejövő, vagy megerősödő városokban telepedtek le. A szabad királyi városokba történő beköltözést, az iskoláztatást, az iparúzást, a föld birtoklását II. József császár 1781-ben kiadott türelmi rendelete tette lehetővé.

Az 1839-40. évi XXIX. tc. szabad lakhatást és a kereskedés szabad gyakorlását biztosította a zsidók részére az egész országban, ám nagyon sok helyen figyelmen kívül hagyták annak rendelkezéseit. A zsidóság tényleges egyenjogúsítására valójában csak az 1867.évi kiegyezés után került sor.

Az 1848-as forradalom és szabadságharcban a zsidók jóval arányszámuk felett vettek részt, magukénak érezve a magyar szabadság ügyét.

Az I. világháború végéig tartó polgári fejlődés a zsidóság erősödését is maga után vont. Nagy létszámú, iskolázott, művelt értelmiségi, vállalkozói és kereskedői réteg alakult ki, aki hazájának érezte Magyarországot, és jól összeegyeztette magyarságát zsidóságával. Az izraelitáknak nagy érdemei vannak a magyar ipar és kereskedelem létrehozásában és fejlesztésében. A zsidó írók, költők, művészek, színészek, rendezők, filmes és színházi szakemberek maradandó nyomot hagytak a magyar kultúrában is.

A II. világháború, a náciizmus és a hazai nyilas rémuralom sok szenvedést okozott a magyar zsidóságnak is. A 900.000 magyar nyelvterületen élő zsidóból, mintegy 600.000-en – főként a vidéken élők közül – váltak a holokauszt áldozataivá. Mai létszámuk hozzávetőleg 80.000 fő.

A háború után a haláltáborokból, munkatáborokból hazatérő zsidók egy része a cionista mozgalmak felé fordult, mások pedig az átélt borzalmak hatására feledni szerették volna származásukat, hitüket. 1949.-től az egyre erősödő állami ateizmus hatására visszaszorult az időlegesen felpeszsdült hitélet. 1956-ban nagyon sok izraelita hagyta el az országot. A Kádár-korszakban az Állami Egyházügyi Hivatal által ellenőrzött hitközségi vezetés már csak a hitélet külsőségeinek és a zsidó felekezet központi szervezeteinek fenntartására törekedett.

A rendszerváltás után megerősödtek a cionista szervezetek, a civil és ifjúsági egyesületek, a kulturális, az oktatási és a sportélet. Zsidó oktatási és szervezeti hálózat jött létre, a nemzetközi kapcsolatok megerősödtek. Olyan vidéki városokban is létrejöttek hitközségek, amelyben hosszú ideig nem élt bevallottan zsidó család.

2. A gyulai zsidóság története a kezdetektől a letelepedésig

Gyula közvetlen környezetében már a középkorban is bizonyára éltek zsidók, ám ezt semmilyen oklevél, vagy bármilyen írásos dokumentum nem tudja alátámasztani, hiszen a török háborúkban és az 1801-es gyulai tűzvész során a levéltári anyag elpusztult. Ám annyi azonban tény, hogy a Gyula mellett fekvő Gyulaváriban (ami ma a város részét képezi) a tizenötödik század második felében már éltek izraeliták. Sőt, saját hitközségük és temetőjük is volt. A temető a Fehér Körös partján terült el. A folyószabályozásokkal a temető hullámtérbe került, ezért a halottakat exhumálták és elszállították a gyulai temetőbe. Az exhumálás során került elő egy 1435-ben készült gránitsírkő. Az 1435-ös esztendőben épült a gyulai vár is, melynek falaiban levő gránitkő teljesen azonos a sírkővel. Feltételezhetően zsidók is munkálkodtak az építkezésnél, s a várépítő uraság megengedte, hogy a vár építése során felhasznált gránitkövek egyike sírra kerülhessen. Ez egyben azt is jelenti, hogy fontos szerepet tölthettek be, hiszen ellenkező esetben Maróthy semmiképpen nem engedte volna át a kőben szegény területen oly értékes gránitot.

A zsidók a török hódoltság alatt 1695-ig Váriban éltek. Kohn Dávid szerint talán ez lehetett az egyetlen működő zsidó hitközség az Alföldön. Ezt bizonyíthatja közvetlenül az a tény is, hogy még hosszú ideig jártak vissza Gyulaváriba a jelesebb ünnepeket megülni a zsidók mind a közelebbi, mind pedig a távolabbi településekről. A kuruc-labanc harcok alatt a falu lakosai, s velük a zsidók is, elmenekültek. Gyulavári 1720-ig teljesen lakatlan volt. Lakatlan volt és elpusztult, a vármegye székhelye, Gyula városa is. Ekkor az egész környéket a Harruckern családnak adományozták, s az 1720-as évektől kezdett a vidék újra benépesedni. A váriak, a zsidókkal együtt visszatértek Gyulaváriba. A források szerint 1728-ban még csak egy zsidót találunk Békés vármegyében, aki Gyulán az uradalomtól a sör- és pálinkafőzést bérelte. 1735-ben a gyulai pálinkafőző ismét zsidó. Mivel a gyulai uradalom nem engedte meg letelepedésüket, a zsidók Gyulaváriban vettek lakást. 1746-ban már hatan éltek itt, nyolc év múlva azonban eltűntek, s megint nem lakott egy zsidó sem a megyében. 1781-ben újra beköltözött egy zsidó Váriba, aki ott a pálinkafőzőházat bérelte. A következő évben már kilencen voltak a faluban.

1762-ben a gyulai uradalom megszabta az elöljáróknak, hogy 12 Ft büntetést mérjenek arra, aki zsidókkal kereskedik. Később azonban az országos vásárokon a „rendes” kereskedést megengedték az izraelitáknak, csak faluról-falura, házról-házra járva nem árulhattak, tehát nem házalhattak. Mivel a boltos görög kereskedők adót fizettek, a Harruckernek semmiképpen sem akarták megengedni, hogy a zsidók Gyulán letelepedjenek, vagy hogy olyan árukkal kereskedjenek, mint a görögök (kivéve az országos vásárokon). A görögöknél a zsidók olcsóbban adhatták áruikat, hiszen ők nem fizettek adót. 1785-ben a görögök panaszt tettek, hogy sok pesti zsidó szokta különféle, kocsira rakott portékákkal a megyét járni, s nekik, akik rendszeren adót fizetnek, kárt okoznak. A megye méltányolta a panaszt és utasította a szolgabírókat, hogy a jövőben ezt ne engedjék meg. Amikor azonban egy zsidó a megye határáját megfellebbezte, a Helytartótanács elrendelte, hogy a zsidóknak is meg kell engedni a házaló kereskedést.

Később a megye a zsidók letelepedése elé nem gördített akadályokat. 1792-ben Békésszentandrás, 1844-ben Szarvason is laktak izraeliták. Az uradalom azonban továbbra is megakadályozta a Gyulán való letelepedést. 1835-ben Wenckheim Ferenc, a földesúr figyelmeztette Gyula város bíróját, hogy több zsidó a vásáron kívül is hetekig, hónapokig a városban tartózkodik. Utasította őket, hogy az ilyen izraelitákat azonnal toloncolják ki.

A zsidók Békés vármegyében 1819-ig a türelmi adón kívül, melyet Mária Terézia hozott 1749-ben, semmilyen adót nem fizettek, sem házi- sem hadiadót. A Helytartótanács ekkor elrendelte, hogy mint mindenhol az országban, a zsidók Békés megyében is viseljék a megyei és országos adóterheket. Katonai szolgálatra II. József kötelezte őket.

Az 1839-40. évi XXIX. tc. szabad lakhatást és a kereskedés szabad gyakorlását biztosította a zsidók részére az egész országban, továbbá engedélyezett gyáralapítást és iparüzést (de kikötötte, hogy az alkalmazottak csak zsidók lehetnek). Ettől kezdve az izraelitáknak állandó vezetéknevet kellett használniuk és anyakönyvük pontos vezetésére kötelezték őket. A törvényt azonban a gyulai uradalom eleinte nem hajtotta végre, és 1842-ben ismét elrendelte kiutasításukat. Ennek ellenére 1843-ban már tíz zsidó család lakott Gyulán: egy szatócs, egy kézműves, egy kisebb haszonbérő, a többi mind házaló. Házat azonban egyelőre nem vásárolhattak. 1847-ben Békés megyében összesen 461 zsidó lakott.

1848-ban Gyulaváriban készült az ott lakó izraelitákról egy részletes névsor, melyben szerepel a család minden tagja, életkor, születési hely, a családfő foglalkozása és „magaviselete” feltüntetésével. Azt is feljegyezték, mióta laknak a faluban. Azért fontos ez az összeírás, mert a benne szereplő családok jó része a század második felében átköltözött Gyulára (Reisner, Cinczár, Wertheim, Kohn családok).

Gyulavári község izraelita lakosainak 1848. évi összeírása

Reisner Simon (bérő), Cinczár József (házaló), Cinczár Dávid (szappanos), Cinczár Márton (házaló), Filep Ábrahám (kereskedő), Filep Mózes (házaló), Fetich Márton (boltos), Fetich Hermann (boltossegéd), Silling Jákob (házaló), Silling Márton (üveges), Schreiber Józsefné, Geller Hermann (sahter), Vertheim Ferencné, Kullin Gáspárné (kereskedő), Kohn Józsefné, Klein Filep (harangozó), Reisner Ignác (kocsmáros).

1848. június 22-én mindkét Gyulán készült a fentihez hasonló összeírás a zsidókról. (Gyulán 1734-től 1857-ig külön, önálló közigazgatása volt a mai Gyula egyik kerületét képező Németgyulának és Magyargyulának.)

Magyargyula mezőváros izraelita lakosainak 1848. évi összeírása

Hoffmann Salamon (rőfös kereskedő), Hoffmann Móricz (rőfös kereskedő), Bak Salamon (rőfös kereskedő), Rozenthal Jakab Márton (szappanos), Steszler Ferenc (alkusz), Fülep Márton (terménykereskedő), Spiczner Márton (sapkakészítő), Lörner Móricz (házaló), Pilis Leopold (házaló), özv. Veinbergerné Kun Rozália (pántlikaárus), Kálmán Zsigmond (szabómester), Lederer Salamon (székarendás), Goldstein Ábrahám (házaló), spritzer László (házaló), Krausz Mátyás (házaló)

Németgyula mezőváros izraelita lakosainak 1848. évi összeírása

Klanders Sámuel (házaló), Kanders Bernát (házaló), Gottfried József (házaló), Gottfried Ábrahám (házaló), Bagl Hermann (házaló), Grünfeld Ferenc (pipakupakoló), Noricz Simon (házaló), Kun József (házaló), Volf Leander (alkusz), Engl József (házaló)

A házalók, boltosok és utódaik néhány évtizeden belül a város meghatározó üzemeinek és üzleteinek tulajdonosai lettek.

3. Hitélet

A hitközség megalakulását megelőzte a Chevra Kadisha (Szentegylet) létrejötte. Ez az egylet a halottak eltemetésével és a szegények segélyezésével foglalkozott, működését 1847-ben kezdte meg tizenhét alapító taggal (közülük 1897-ben, az alapítás ötvenedik évfordulóján még hárman voltak életben). A szervezetet 1944-ben számolták fel.

A hitközség az 1850-es évek elejére szerveződött meg. Bródy Samu szerint már 1852-ben önálló testületet képezett (Ő adta ki Emlékezések címén a gyulai hitközség és az izraelita iskola történetét 1903-ban). Előtte a zsidók hitközségi és egyházi ügyeit csak patriarchális módon intézték el. Stöszler Sámuel előljáró saját belátása szerint vezette a közösséget négyöt tagú választmány segítségével. Eleinte Gyulaváriba jártak át istentiszteletre, mivel nem volt még imaházuk.

1853-ban kidolgozták a hitközségi alapszabályokat. Egyházi adót vetettek ki, megállapodtak az egyházi tisztviselők díjazásában, a vágatási díjak (gabella) szigorú beszedésében. A hitközségi előljáró továbbra is Stöszler Sámuel volt, a választmányi tagok száma pedig tízre emelkedett (Rosenthal Márton, Wallfisch Bernát, Spitzer Márton, Kálmán Zsigmond, Leopold Izrael, Hoffmann Móritz, Bak Salamon, Billitz Vilmos, Grünwald Fülöp és Löfner Móric).

A rabbi 1856 augusztusától Bak Ignác volt. A gyulai hitközséghez tartozott és adót fizetett Gyulavári, Gyulavarsánd, Ottlaka, Elek, Pél, Kétegyháza, Nagykamarás, Kiskamarás, Kígyós és Siklós összesen 41 családdal és 170 fővel. A gyula hitközség lélekszáma 175 volt, ők 40 családban éltek.

Bak Ignác a hitközséggel állandó vitában állt, s mivel nem egyeztetett a hitközséggel, 1864-ben lejárt a rabbisága. A hitközség a sarkadi Silberstein Salamon rabbit szerette volna megnyerni, de kísérletük kudarcba fulladt. A rabbi nélküli időkben a békési izraelita pap intézte az anyakönyvek vezetését. A vármegye főispánja utasította a főszolgabíró, hogy kötelezze a hitközséget minél előbb rabbi alkalmazására.

Az 1867. évi XVII. Törvénycikk szerint az ország zsidó lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlásában egyenjogúak. Az egyenjogúsítás megünneplésére a helybeli hitközség ünnepélyt rendezett és hálaadó istentiszteletet tartott. Ám a fenti törvény okán automatikusan az izraelita vallás még nem nyert egyenjogúsítást a többi, bevett vallással, mivel a zsidóság nem rendelkezett központi egyházi szervezettel, mely szabályozni tudta volna a hitközségek munkáját. Ennek a problémának az orvoslására ült össze 1868 novembere és 1869 februárja között az izraelita egyetemes gyűlés, ám a kongresszus nem hozott teljes sikert. A konzervatívabb, hagyományokhoz ragaszkodó ortodoxok nem fogadták el a neológok reformjait, így az izraeliták kettészakadtak konzervatív és haladó csoportokra. A szakadásuk végleges volt. Végül három irányzat alakult ki: az egyetemes kongresszus döntéseit elfogadó kongresszusi vagy neológ, a Hagyományokhoz ragaszkodó ortodox és az egyik vonalhoz sem tartozó, a jelenlegi (tehát a kongresszus előtti) állapotokat fenntartani kívánó „status quo ante” vonulat.

A gyulai izraeliták többségben neológok voltak. 1876-ban néhány hitközségi tag ortodox csoport kialakítását jelentette be a polgármesternél. Ezt a városi előljáróság tudomásul vette. A kongresszusi hitközségi alapszabály kidolgozása és az ortodoxokkal kötendő szerződés előkészítése 1879-ben kezdődött meg. Az 1880. évi első közgyűlés egyhangúlag fogadta el a kidolgozott szerződést. Ám az ortodox hitközség nem volt hosszú életű, hamarosan meg is szűnt. Anyakönyvüket 1884-ben egy bizottság átvette, majd átadta a neológ hitközség jegyzőjének.

A gyulavári hitközség lélekszáma időközben lecsökkent. Önállósága 1869-ben szűnt meg, amikor a gyulai hitközséghez került ingatlanaival és ingóságaival együtt. 1873 július 5-én nyitották meg a rituális melegfürdőt, amely 4 szobából állt. A '70-es évek végén gőzfürdővé alakították át (a későbbi Lampel-féle gőzfürdő).

A gyulai hitközség 1879 októberében elhatározta, hogy az 1873-ban épült imaház elé zsinagógát építtet. 1882. Június 27-én tették le az alapköveit. A tömeget Bródy Lipót zsidó tanító köszöntötte, majd Elfer Jakab rabbi tartott beszédet. 1883. Szeptember 25-én ünnepélyes keretek között avatták fel az elkészült templomot. Kóhn Dávid így emlékezett vissza a nagy eseményre:

„A helybeli izraelita közösség folyó hó 25-én avatta fel újonnan épített zsinagógáját. A zsinagóga a régi templom előtti szabad téren, a gróf Wenckheim család által ajándékozott területen fekvő, négyszögű, kupolás épület, homlokzattal az aradi országúton. Az aránylag olcsón, mintegy 14 000 Ft-nyi árban előállított épület fényes és célszerű belső berendezéseivel, izléses külsejével becsületére válik úgy a vállalkozó Braun és Czinczár helybeli cégek, mint Scheer Konrád építőmester(nek), Berndt testvérek(nek) és Sal József helybeli asztalosmesterek(nek), valamint Weisz Lipót festőnek. AZ új templommal városunk egy díszes középülettel gyarapodott.”

Az avatáson részt vett dr. Kohut Sándor nagyváradai főrabbi, Göndöcs Benedek gyulai apát (később országgyűlési képviselő), más helybeli egyházak küldöttei, a szomszédos települések hitközségeinek küldöttségei, Beliczey István főispán, Jancsovics Pál alispán, valamint a vármegye és a város számtalan tisztviselője. A felavatási ünnepély a tóráknak az új templomba történő átvitelével és az új frigyszekrénybe történő áthelyezésével vette kezdetét. Hálaadó zsolozsma, majd a Himnusz éneklése következett. Az oltár előtti emelvényről az avatóbeszédet Kohut Sándor korábbi főrabbi mondta.

4. Iskola

A gyulai izraelita elemi iskola történetének korai időszakából igen kevés adat maradt fenn. Az elemi iskola létrehozásának igénye már 1858-ban fölmerült. Az tanítás kezdetének pontos időpontját homály fedi. Azt viszont tudjuk, hogy az iskola 1862-ben már nem létezett. Az intézményben az oktatás héber nyelven folyt, ám az iskolát a hitközség már nem tudta anyagilag támogatni., ezért szűnt meg. 1865-ből több , az izraelita elemi oktatással kapcsolatos forrás is fennmaradt, amelyből az is kiderül, hogy ebben az évben Gyulán 52 tanköteles izraelita gyermek volt. Mivel nem volt iskola, a vagyonosabb szülők magántanítókat fogadtak, a szegényebbek részben más vallási felekezet iskoláiba járaták gyermekeiket, vagy minden oktatás nélkül hagyták őket.

Hosszas huzavona kezdődött az iskolaalapítás körül. 1868-tól Lichtenstein Ede rabbihelyettes, majd 1873-tól Spielmann Adolf tanítóskodott, de egyiküknek sem volt meg a tanítói képesítése.

1876-ban Bánhegyi István, akkori királyi tanfelügyelő sürgetésére a törvényes követelményeknek megfelelő nyilvános iskolát állítottak, ahol az első tanítók Hecht György és Liszter Jakab voltak. 1877-től Bródy Sámuel (1911-ig) és Miselbach Sándor oktatták a kisdíjakokat. 1878-tól 3 tanítóssá vált az iskola, mert Ullmann Rózsa (1910-ig) irányításával egy kézimunkaiskola is működött. A későbbi tanítók közül meg kell említeni Scher Izsák nevét, aki 1899-től az iskola bezárásáig, 1931-ig tanított. Az iskolaszékben tekintélyes emberek munkálkodtak, így Czinczár Adolf, Silberstein Izidor, Kóhn Dávid, dr. Berényi Ármin, Braun Mór, Deutsch Mór, Weisz Mór, Reisner Zsigmond, Reisner Ede.

Az iskolában az állami tananyagon és a hittanon kívül a héber betűs imakönyvek imáinak olvasását is tanították. Az 1920-as években néhány keresztény diák is az intézmény tanulója volt. Ugyanakkor az állami iskolába is jártak izraelita vallású tanulók, akik hittanórára átjártak a zsidó iskolába. Miután az 1930-as évek elején megvonták az iskola vizsgáztatási jogát, a tanulóknak az állami iskolában kellett vizsgáznuk. A négy elemi elvégzése után a továbbtanulók a gyulai polgári leány-, vagy fiúiskolában, a Karácsonyi János Katolikus Gimnáziumban vagy egyéb tanintézetekben folytathatták tanulmányaikat. (Az első

gimnáziumba járó gyulai zsidó fiatalember az 1870-es években Békésen tanuló Kóhn Dávid volt.)

A zsidók pontosan tudták, milyen fontos gyermekeik oktatása. Míg a város lakosságának 1910-ben 3,8%-át, 1930-ban 2,7%-át tették ki az izraelita hitfelekezet tagjai, a gimnázium tanulóinak 1910-ben 13%-a, 1930-ban 10%-a, a polgári leányiskolának 1910-ben 24%-a volt zsidó vallású. Az utóbbi számarány egészen meghökkentő! A leánypolgáriba jártak 1909-1910-ben többek között Ehrenfeld Ágnes, Klein Erzsébet, Lehrmann Erzsébet, Brill Margit, Leitner Ilona, Lorber Margit, Schwimmer Elza, Braun Lenke, Lusztig Mária, Messinger Rózsi, Reisner Ilona, Schwarz Blanka, Weisz Margit; 1920-21-ben KóhnRóza, Feldmann Klára, Diósi Júlia, Keppich Éva, Fischer Lili, Steiner Blanka, Weisz Klára, Schillinger Ella, Diósi Ida; 1933-34-ben Fodor Magdolna, Lebovits Edit, Reisner Lívia, Gáli Éva, Adler Éva, Erdélyi Sára, Kéri Veronika, Czinczár Mária (róm.kat.), Rosenberg Magda, Schwartz Elza, Berwald Ilona, Löwinger Magdolna. A névsorból kitűnik, hogy elsősorban atehetősebb zsidó családok lányai tanultak.

A fiúpolgáriban tanult 1926-27-ben Krisztenstein János, Löwi László, Löwi Sándor, Kaufmann Gyula, Déri Ferenc, Déri József, Tenczer Sándor, Pick László. A harmincas években alig egy-két izraelita vallású tanulója volt a fiúpolgárinak. Ebben az időben tanult itt Pick Zoltán, Lakos József, Déri György, Krausz Lajos, Pollák Sándor.

Mindhárom említett iskolában dr. Adler Ignác főrabbi volt a hitoktató.

Bródy Samu összeírta gyulai izraelita iskola tanítói és iskolaszéki tagjait (1877-től 1902-ig)

A gyulai izr. iskolánál 25 év alatt (1877-1902.) működött tanítók- és volt tagoknak névsora

- 1876-77 Tanítók: Hecht György, Liszer Jakab. Iskolaszéki tagok: Léderer Ede elnök, Bak Gusztáv, Eisler Lipót, Liszer Jakab jegyző.
- 1877-78 Tanítók: Bródy Samu, Miselbach Sándor. Iskolaszéki tagok: Spielmann Adolf elnök, Léderer Ede alelnök, Bleier Elek, Eisler Lipót, Drachsler M. J., Grünfeld Mór, Bródy Samu jegyző.
- 1878-79 Tanítók, mint az előző évben ; a létszám Ullmann Józsa tanítónővel szaporodott. Iskolaszéki tagok: Spielmann Adolf elnök, Léderer Ede alelnök, Bleier Elek, Eisler Lipót, Bak Gusztáv, Drachsler M. J., Fischer Kálmán, Grünfeld mór, Szmétán Fülöp, Bródy Samu jegyző.
- 1879-80 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben; Spielmann Adolf elhalálózása folytán Bak Gusztáv választatott meg elnökül.
- 1880-81 Tanítók, mint az előző évben. Iskolaszéki tagok: Wolf Zsigmond elnök, Czinczár Adolf alelnök; tagok, kik az előző évben.
- 1881-82 Tanítók, mint az előző évben. Az iskolaszék eképpen alakult. Bak Gusztáv elnök, Bleier Elek, Czinczár Adolf, Drachsler M. J., Fischer Kálmán, Grünwald Miksa, Kálmán Zsigmond, Silberstein Izidor, Weisz Lipót, Bródy Samu jegyző.
- 1882-83 Tanítók és iskolaszéki tagok azok, kik az előző évben és Bródy Adolf, Kóhn Dávid
- 1883-84 Tanítók azok, kik az előző évben; Miselbach tanító lemondása folytán helyette Gottfried Izsák választatott meg. Az iskolaszék a következő 3 évre eképp alakított: dr. Hoffer Samu elnök, dr. Berényi Ármin elnök*helyettes, Bak Gusztáv, Drachsler M. J., Deutsch Mór, Kiss Ármin, Silberstein József, Bródy Samu jegyző.
- 1884-85 Tanítók és iskolaszéki tagok azok, kik az előző évben.
- 1885-86 Tanítók és iskolaszéki tagok azok, kik az előző évben.
- 1886-87 Tanítók azok, kik az előző évben. Az iskolaszék a következő 3 évre eképp alakított: Czinczár Adolf elnök, dr. Berényi Ármin alelnök, dr. Bárdos Arthur, Braun Mór, Drachsler M. J., Deutsch Mór, Léderer Lajos, Reisner Manó, Bródy Samu jegyző.

- 1887-88 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben.
- 1888-89 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben. Iskolaszéki tagok voltak még: dr. Berkes Sándor, Kálmán Ödön.
- 1889-90 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben. Iskolaszéki tagok voltak még: Goldstein Mór, Silberstein Izidor.
- 1890-91 Tanítók mint az előző évben. Az iskolaszék a következő 3 évre eképpen alakítottatott.: Czinczár Adolf elnök, dr. Berény Ármin alelnök, dr. Berkes Sándor, dr. Balla Henrik, Braun Mór, Drachsler Mór, Goldstein Mór, Silberstein Izidor.
- 1891-92 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben.
- 1892-93 Tanítók és iskolaszéki tagok azok, kik az előző évben; Gottfried Izsák tanító helyett Fischer Jakab választott meg.
- 1893-94 Tanítók mint az előző évben. Az iskolaszék a következő 3 évre eképpen alakítottatott: Dr. Berényi Ármin elnök, Weisz Mór alelnök, Braun Mór, dr. Báros Arthur, Czinczár Adolf, Goldstein Mór, Kóhn Dávid, Reisner Zsigmond, Silberstein Izidor, Drachsler Mór, Rosenzweig Hermann.
- 1894-95 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben.
- 1895-96 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben.
- 1896-97 Tanítók mint az előző évben. Az iskolaszék a következő 3 évre eképpen alakítottatott: Dr. Berényi Ármin elnök, Weisz Mór alelnök, dr. Bárdos Arthur, Braun Mór, Czinczár Adolf, Reisner Zsigmond, Rosenzweig Hermann, Morvai István.
- 1897-98 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben.
- 1898-99 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben.
- 1899-1900 Tanítók, mint az előző évben: Fischer Jakab tanító helyett Scher Izsák választott meg. Az iskolaszék a következő 3 évre eképpen alakítottatott: Dr. Berényi Ármin elnök, Weisz Mór alelnök, dr. Bárdos Arthur, Czinczár Adolf, Reisner Zsigmond, Braun Mór, Morvai István, Lusztig Adolf.
- 1900-01 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben.
- 1901-02 Tanítók és iskolaszéki tagok, mint az előző évben. Iskolaszéki tagok voltak még Lusztig Adolf, Morvai István, Reisner Ede.

5. Szervezetek, kultúra

Mint már említettük, a Chevra Kadisha egyesület már a XIX. század közepétől működött Gyulán. A Chevra Kadisha ("szentegylet") a temetési ügyeket intézte. Ha valakinek zsidó hozzátartozója halt meg, be kellett jelenteni a kórházban, hogy zsidó temetést kívánnak adni. A kórházak ilyenkor a szokásos eljárásoktól eltérően azonnal kiadták az elhunyt iratait. Az iratokkal a Chevra Kadishához kellett menni, amely biztosítja a vallási szabályok szerinti temetést. Itt kellett kiválasztani a sírhelyet, megbeszélni a temetés időpontját, megvásárolni a halotti ruhát.

1887-ben alakult meg a Gyulai Kereskedők és Kereskedelmi Alkalmazottak Társulata, amely a kereskedők érdekeinek előmozdítására és a hazafias művelődés fejlesztése érdekében jött létre. A város kulturális életét gazdagították az egyesület irodalmi és tudományos előadás-sorozatai. A vezetőségben Sándor Dénes (elnök), Laufer Sándor, Szécsi Márton (társelnökök), dr. Keppich Frigyes (ügyész), Brill László, Diósi Lajos (titkárok), Faragó Andor (igazgató), Fleischer Sándor (pénztáros) és Krausz Lajos (ellenőr) vettek részt.

Egy évvel később, 1888-ban alakult meg az Izraelita Nőegylet, amely 1944-ig tevékenykedett, főként jótékonyági céllal. A különböző városról készült kiadványokban az egyetlen zsidó szervezet volt, melyet rendszeresen megemlítettek.

A helyi Vöröskereszt egyesületet 1889-ben Göndöcs Benedek apátplébános alapította. Munkájában tevékenyen részt vettek, adományokkal segítették a rászorulókat a gyulai zsidók. Az 1914-ben újjáalakult tisztikarban Czinczár Dezső titkárként működött. Berényi Árminné

munkássága is jelentős volt. Kóhn Dávid a Pálffy Irodalmi Társaság alelnöke volt. A hitközség 1893-ban belépett az Izraelita Magyar Irodalmi társulatba.

6. A gyulai zsidóság jelentős személyiségei

Dr. Adler Ignác: A Bács megyei Jánoshalmán született, régi papi családból származik. Dédapja már az 1848-as évben Ada község főrabbija volt, akit a rácok –hazafias magatartása miatt – mártírhalálra ítélték. Adler a pozsonyi rabbiképző elvégzése után németországi egyetemeken hallgatott. 1908-1944-ig ő volt a gyulai főrabbi. Auschwitzban halt meg.

gyulai Czinczár Dezső: 1883-ban született Gyulán. Az aradi Kereskedelmi Akadémia elvégzése után külföldön folytatta tanulmányait. Az első világháború kitörésekor önként jelentkezett katonai szolgálatra. Negyvennyolc hónapot harcolt, népfelkelő hadnagyként és parancsörtsízként szerelt le. Kitüntetései: koronás arany érdemkereszt, Signum Laudis, hadi ékitményes II. osztályú vöröskereszt érdemkereszt és Johannita rendjel. A háború után a Braun és Czinczár Fakereskedelmi Rt. ügyvezető igazgatója, vezérigazgatója a gyulai Képerkeret és Faiparárugyár Rt.-nek, elnöke a Gyulai Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulatának és a gyulai Erkel Fernenc Sakkörnek, alelnöke az Országos Faegyesületnek. Állandóan részt vett Gyula város közérdekű ügyeinek intézésében, főleg a város zenekultúrájának fejlesztése terén.

Hevesi Adolf: részvénytársaság igazgató. 1884-ben született Aradon. Középiskolai tanulmányait Nagyváradon végezte. 1911-ben a világosi konyakgyár szolgálatába lépett, ott dolgozott az I. világháború kitöréséig. 1914-18-ig harctéri szolgálatot teljesített. Ezután megalapította első gyulai kereskedelmi vállalatát, amely 1927-ben részvénytársasággá alakult. Társelnöke a Gyulai Atlétikai Klubnak, póttagja a város képviselőtestületének. Virilis joga hosszú éveken át tagja volt a vármegye törvényhatósági bizottságának.

Kóhn Dávid: városi birtoknyilvántartó, író, újságíró. Békés vármegye, s elsősorban Gyula városa közéletében majdnem félszázadon át végzett érdemes munkát. 1856-ban született Gyulán. Ő volt az első gyulai zsidó, aki gimnáziumba járt (Békésen és Szarvason). Birtoknyilvántartó, A Békés Megyei Takarékpénztár Egyesület titkára. Publikált a Békés című lapnál, melynek hosszú ideig felelős szerkesztője volt. Lázás tevékenységet folytatott a gyulai főgimnázium létesítésének és az iparosság érdekében. Az Országos Ipartestület titkára lehetett volna, de ő a felkérést visszautasította. Évtizedeken át a legtevékenyebb propagálója volt a vidéki színészetnek, az ő személyes összeköttetései révén került mindig a legjobb vidéki színtársulat Gyulára (Blaha Lujzát is sikerült egy előadásra Gyulára csábítani). 1896-ban az újonnan létesült Vígszínház titkárának választották, de a tisztségről lemondott, visszatért Gyulára. A városban nagy szerepe volt abban, hogy Gyula megvédhette megyeszékhelyi címét Békéscsabával szemben. Tagja volt a városi képviselőtestületnek, Békés vármegye törvényhatósági bizottságának.

Neumann Márton: A Gyulai Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulatának társelnöke. 1880-ban született Karcagon. Középiskoláit szülővárosában végezte. Budapesten dolgozott egy kereskedelmi cégnél, majd Gyulára költözött és önállósította magát. Megnyitotta üzletét. Vezető tagja a város kereskedőtársadalmának, tagja a városi képviselőtestületnek. 1914-18-ig katonai szolgálatot teljesített.

Reisner Arthur: földbirtokos. 1878-ban Gyulán született. Az aradi Kereskedelmi Akadémia elvégzése után hosszabb külföldi tanulmányúton vett részt. Tanult Németországban, Franciaországban, Svájcban, Egyiptomban. Apja halála után a gyulai gyufagyár vezetője 25 évig. Részt vett a Gyulavidéki Takarékpénztár és a békéscsabai Hubertus Kötött-és Szövöttárugyár alapításában. Évtizedeken át tagja a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarának, a Békés vármegyei törvényhatósági bizottságnak és a gyulai képviselőtestületnek. Hosszú ideig elnöke a gyulai Kereskedelmi Csarnoknak. Később Budapestre költözik és a svéd

gyufatröszt egyik magyarországi megbízottja és a Szikra Magyar Gyújtógyárak Rt. vezérigazgatója.

Sándor Dénes: igazgató, Az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) gyulai körzetének elnöke. 1882-ben Aradon született, ott végezte a középiskolát is. Később a világhírű Neumann Testvérek Szeszgyáros cégének szolgálatába lépett 1904-ig. 1905-10-ig Németországban végezte tanulmányait. Hamburgban egy igen jelentékeny export-vállalatnál dolgozott. Aztán Budapesten a Diana Ipari és Kereskedelmi Rt. munkatársa volt. 1914-18-ig a háborúban harcolt orosz, olasz fronton. Tartalékos tüzérfőhadnagyként szerelt le. Kitüntetései: bronz Signum Laudis; két ezüst Signum Laudis a pántokkal, kardokkal; Károly-csapatkereszt. 1919-ben Weisz Mór és Társa cég hívta meg igazgatónak. 1923-ban az OMKE helyi csoportja elnökévé választotta. Választott tagja volt a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarának. Tagja volt a városi képviselőtestületnek. Élénken részt vett a város kulturális életében.

Silberstein Izidor: gyárigazgató. 1850-ben Bonyhádon született. A középiskolai tanulmányait Sarkadon végezte. Gyulán választotta a kereskedelmi pályát. 1873-76-ig egy bécsi nagykereskedelmi cég alkalmazásában állt, átutazta egész Nagy-Magyarországot. 1901-től főkönyvelője és utazója volt a Gyulai Kötött és Szövött Árugyárnak. Később a gyár temesvári fióktelepének igazgatója lett, majd 1909-ben visszakerül Gyulára, az anyavállalathoz. 1917-ben a gyár igazgatójává nevezték ki, az izraelita hitközség alelnökévé is őt választották.

7. Az izraeliták szerepe Gyulán, gazdasági tevékenységük, vállalkozásaik a kiegyezéstől a zsidóüldözésekig

1883-ban megépült a zsidó templom. Emellett a század utolsó évtizedei rendkívüli módon kedveztek az üzlet- és gyáralapításoknak. Gyula városa – Békéscsaba mellett – nagy vonzerőt jelentett a szomszédos községek lakosai számára. Közelebbi, távolabbi településekből tömegesen költöztek be. 1880-1910-ig az összlakosság 35%-al nőtt, a zsidóság 57%-al gyarapodott. 1900 novemberében 11, 1901 márciusában 15 négy év óta Gyulán élő zsidó családot honosítottak.

<i>Az izraelita vallású népesség száma Gyulán</i>		
év	Lélekszám	Az összlakosság %-ban
1880	586	3,2
1890	736	3,7
1900	791	3,5
1910	921	3,8
1920	807	3,2
1930	670	2,7
1941	510	2,0

A kiegyezés utáni erőteljesen meginduló tőkés fejlődésbe bekapcsolódott zsidóságnak Gyula városában is komoly súlya volt. A századfordulón a Reisner gyufagyár, Braun és Czinczár dongatelepe (Sugárút) és fatelep (Búza tér – a mai buszállomás környéke), Weisz Mór és társa konyakgyára, a Szent István úti Fischer Gőzmalom és a Reisner Zsigmond féle Kígyósi úti gőzmalom, Multas Adolf ecetgyára a város legjelentősebb ipari létesítményei voltak. Emellett a város kereskedelmi életében is meghatározó volt: Weisz Mór szesz

nagyarudája, Schillinger Lipót vasüzlete, Braun Vilmos bőrkereskedése, Rosenthal Gusztáv és társa divatáru üzlete, Ehrenfeld Salamon ékszerüzlete.

Gyulán az izraelita érdekeltségű kereskedelmi és ipari vállalatok: a Columbia Textilipari Rt. (kötött és szövött iparágúgyár), a „Dehydro” Mezőgazdasági és Ipari kft. (a későbbi tejporgyár), az Egyesült Magyar Malomipari Rt., Faipari és Fakereskedelmi Rt., Képkertlécgyár Rt., Schneider József ecet-, szesz- és szikvízgyára, a „Szikra” gyufagyár telepe, Weisz Mór és Tsa Rt. konyakgyár, Kultúra Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. és a Gyulai Földművelők Gözmalma Rt.

(Forrás: Kovácsik János: Békésvármegye útmutatója és közérdekű címtára, Kossuth Nyomda, Békéscsaba, 1936)

A Kallós János által szerkesztett Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz az 1934-35. évre című kiadványból a nagyvállalatokról közelebbi adatokat is megtudhattunk:

Bor-, Sör- és Szesznagykereskedő Rt.

(ezelőtt: Hevesi Adolf Bor-, Sör- és Szesznagykereskedő Rt.) Gyula, Kossuth tér 17. – alakult 1927-ben. **Igazgatósági tagok:** Róth József, Farkas Sándor, Grüssner Zoltán. **Alaptőke:** 150,000 pengő, mely 8000 db 50 pengő névértékű részvényre oszlik.

MÉRLEGSZÁMLA 1933: Vagyon: Készpénz: 4867. – Árukészlet: 9462 – Adósok: 231,382 – Berendezés: 10,830. Anyagok, szerek: 8325. – Ingatlan: 30,000 – Egyenleg: Veszteség: 29,408 – Összesen: 324,274 pengő. **Teher:** Részvénytőke: 150,000. – Hitelezők: 174,274. – Összesen: 324,274 pengő.

VESZTESÉG- NYERESÉGSZÁMLA 1933: Tartozik: Üzleti költségek, tisztii fizetések, munkabérek, munkabérek, adók, Illetékek és biztosítások: 54,041 – összesen: 54,041 pengő.

Braun és Czinczár Fakereskedelmi és Faipari Rt.

Gyula, Kossuth tér 20. – **Igazgatósági tagok:** Braun Mór, Vámos György. **Cégvezetők:** Faragó Andor és Vámos György. – **Felügyelőbizottsági tagok:** dr. Beér Pál, dr. Szöllösi Ernő, Neményi István, Komlós Leó.

Alaptőke: 50,000 pengő, mely 2000 db 25 pengő névértékű részvényre oszlik.

MÉRLEGSZÁMLA 1933 dec.31.: Vagyon: Pénztár: 1710. – Ingatlan: 36,546. – Gépműhely: 12,000- Adósok, : 29,758. – Árukészlet: 43,293. – Összesen: 121,307 pengő.

Teher: Részvénytőke: 50,000- Tartalékok: 30,417. – Hitelezők: 39,737. – Egyenleg: Nyereség: 1152. – Összesen: 121,307 pengő.

VESZTESÉG- NYERESÉGSZÁMLA 1933 : Tartozik: Veszteségáthozat: 797. – Adó és illeték: 3936. – Üzleti költségek: 7817. – Munkabérek és fizetések: 12,504. – Leírás gépműhelyből: 1100. – Egyenleg: Nyereség: 1152. – Összesen: 27,307 pengő.

Követel: Áruszámla elért haszon: 27,307. – Összesen: 27,307 pengő

Első Gyulai Cognac és Likórgyár Weisz Mór és Társa Rt.

Gyula, Kossuth tér 4. Alakult: 1885-ben. – Telefonszám: 26. Sürgőnyócím: Weisz és Társa. Postacsekksz. száma: 3491. – **Igazgatósági tagok:** dr. Laufer József (elnök), dr. Pártos Szilárd, Sándor Dénes, – **Ügyvezetőség:** Vezérigazgató: Sándor Dénes. Cégvezetők: Erdélyi Andor, May Miksa. – **Felügyelőbizottsági tagok:** dr. Keppich Frigyes, Márkus Sándor, dr. Székely Hugó, Weiler Ottó

Alaptőke: 175,000 pengő, mely 1400 db 125 pengő névértékű részvényre oszlik. – 1926 április 30-án a felértékeléssel kapcsolatban a 100,000,000 korona alaptőkét, mely 200 db 500,000 korona névértékű részvényből állot, 175,000 pengőben állapították meg.

Első Gyulai Gőzmalom Reisner Ede Rt. gyulai gőzmalma

- Székhelye: Budapest

Első Gyulai Kereskedelmi Rt.

Alakult: 1918-ban. – A Békésmegyei Takarékpénztári Egyesület, Gyula, érdekköréhez tartozik. – Telefonszám: 118. Sürgőncím: Áruforgalmi. – **Igazgatósági tagok:** Tar Antal (elnök), Dobay Ferenc (alelnök), dr. Follmann János, Ambrus Lajos, Kocsis László, gróf Pongrácz Jenő, Sal József. – **Felügyelőbizottsági tagok:** Petz József, Berke József, Junaszka Ferenc.

Alaptőke: 50,000 pengő, mely 5000db 10 pengő névértékű részvényre oszlik.

Üzletköre: fűszer- és gyarmatáru nagybani kereskedés.

Első Gyulai Kötött- és Szövött- Iparárugyár Rt.

Központi iroda: Budapest

Gyulai Földművelők Gőzmalma Rt.

Törökzug 3. Alakult: 1912- Telefonszám: 109. – Az I. Gyulavárosi Takarékpénztár érdekköréhez tartozik. – Postatpcsecsz. száma: 37920. – **Igazgatósági tagok:** dr. Schriffert Ferenc (elnök), Krasznai István, Szilágyi István, Ludvig Mihály, Illich Mátyás, Steigervald Ádám, Verner József, dr. Kaczvinczky József, Ravai István, Nagy Ferenc. – **Ügyvezetőség:** Ügyvezetőigazgató: Verner József. Könyvelő: Wiszt Márton. – **Felügyelőbizottsági tagok:** Sutyák Péter (elnök), Bordé János, Győri Lajos, Csőke István, Zsigmond Vendel.

Alaptőke: 60,000 pengő, mely 3000 db 10 pengő névértékű és 300 db 100 pengő névértékű részvényre oszlik.

MÉRLEGSZÁMLA 1933. dec.31.: Vagyon: Pénztári készlet és bankkövetelések: 426. – Telek és épület: 131,000 – Gépek: 65,000. – Berendezés és felszerelés: 167,915. – Árukészlet: 20,592. – Szén-, fa- és olajkészlet: 897. – Anyag és zsákkészlet: 910. – Adósok: 8581. – Egyenleg: Veszteség : 15,579. – Összesen: 410,900 pengő.

Teher: Részvénytőke: 60,000. – Tőketartalék: 36,434. – Értékcsökkenési alap: 185,301. – Hitelezők: 86,082. – Fel nem vett osztalék: 583. – Elfogadványok: 42,500. – Összesen: 410,900 pengő.

VESZTESÉG- NYERESÉGSZÁMLA 1933: Tartozik: Fizetés és munkabérekre: 16,960. – Üzleti és üzemi költségekre: 13,157. – Elhasznált szén, fa, olaj: 18,777. – Elhasznált anyagok és zsák: 883. – Kölcsön kamtra: 3482. – Állami, városi, stb. adókra: 1463. – Tűzbiztosításra: 3432. – Összesen: 58,154 pengő.

Követel: Örlési díjból: 31,694. – Áruszámlán: 10,880. – Egyenleg: Veszteség: 15,759. – Összesen: 58,154 pengő.

Gyulai Képkertléc és Faiparárugyár Rt.

Igazgatósági tagok: gyulai Czinczár Dezső (vezérigazgató), Dobay Ferenc, Bálint Imre, Tanczik Lajos, Stern László, Faragó Andor, dr. Szöllősi Ernő. – **Ügyvezetőség:** Vezérigazgató: gyulai Czinczár Dezső. Művezető-igazgató: Steigerwald János. Könyvelő:

Össterreicher Rózsi. – **Felügyelőbizottsági tagok:** Spielmann Gyula (elnök), Faulhaber József, Prág István.

Alaptőke: 30,000 pengő

Weisz Mór és Társa Rt.

Gyula, Kossuth tér 4. Alakult: 1885. – Telefonszám: 26. Sürgőnycím: Weisz Társa. – **Igazgatósági tagok:** dr. Laufer József, dr. Pártos Szilárd, Sándor Dénes,. – **Ügyvezetőség:** Ügyvezető-igazgató: Sándor Dénes. Cégvezetők: Erdélyi Andor, May R. Miksa (főkönyvelő). Pénztáros: Zielbauer Irén. Jogtanácsos: dr. Keppich Frigyes. – **Felügyelőbizottsági tagok:** Weiler Ottó, dr. Székely Hugó, Márkus Sándor (elnök), dr. Keppich Frigyes.

Alaptőke: 175,000 pengő, mely 1400 db 125 pengő névértékű részvényre oszlik.

Üzletköre: bor-, sör- és szesznagykereskedés, rum- és likörgyár, központi szeszfőzde, jéggyár.

MÉRLEGSZÁMLA 1933 dec. 31.: Vagyron: Készpénzkészlet: 5998. – Postatakarékpénztár: 3421. – Bankkövetelések: 21,357. – Áruszállításra előlegek: 33,337. – Ingatlan: 64,120. – Berendezés és felszerelés: 146,293. – Árukészlet: 84,386. – Adósok: 184,713. – Tárcaváltók: 1550. –Értékpapír: 50. – Összesen: 545,225 pengő.

Teher: Alaptőke: 175,000. – Tőketartalék: 180,000. –Berendezés és felszerelés értékcsökkenési tartalék: 79,300. –Ingatlan értékcsökkenési tartalék: 5250. – Szeszadóhitel: 15,000. – Hitelezők: 82,420. – Nyereségáthozat: 2440. – Egyenleg: Nyereség: 5815. – Összesen: 545,225 pengő.

A gazdag, tekintélyes zsidók erőteljesen támogatták a vasútépítés és a villanyvilágítás kiépítésének ügyét. A Columbia Textilipari Rt. (az Osztrák-Magyar Monarchia legnagyobb textilipari üze) és a Képkerepléc és Faiparáru Gyár a XX. Század első évtizedeinek legjelentősebb gazdasági létesítményei voltak Gyulán.

A Kallós János által szerkesztett Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1930-31. évre című munkája (kivonat) a gyulai bankokról, takarékpénztárakról is említést tesz. A pénzügyintézetek legfontosabb emberei is túlnyomórészt izraeliták.

Békésmegyei Takarékpénztári Egyesület

Alakult: 1863. Érdekközösségben a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettel.

Ügyvezetőség: Krausz Jenő (főkönyvelő)

Csorvási fiók ügyvezetősége: elnök: Gremesberger József

Felügyelőbizottsági tagok: Sándor Dénes, Trautwein Gyula

Első Gyulavárosi Takarékpénztár

Alakult: 1872. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltsége.

Igazgatósági tagok: Reisner Ede (elnök), Verner József. Ügyvezetőség: Ügyvezető igazgató: Verner József. Felügyelőbizottsági tagok: Bekker Endre (elnök), Wiszt József, Wittmann Frigyes, Stern László, Schreiber Ottó, dr. Stojanits Szilárd.

A zsidóság ipari és gazdasági pozíciói megerősödtek. A legnagyobb adót fizetők virilis jogon a politikai életben is részt vettek, ám volt arra is példa, hogy választott képviselőként volt jelen zsidó a városvezetésben. Ehhez igen széles elismertséggel kellett rendelkezni a jelentős számú tisztviselővel bíró városban.

Duttkay Béla polgármester összeírásából (Gyula város polgármesterének zárjelentése az 1892-ik évről) átláthatjuk az izraeliták jelenlétét a politikai életben.

Gyula város legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke az 1893-ik évre (kivonat):

1. gr. Almássy Kálmán	11. <i>Wagner János</i>
2. <i>Weisz Mór</i>	16. <i>Keller Imre</i>
3. Göndöcs Benedek	18. <i>Winkler Lajos</i>
4. gr Wenckheim Frigyes	19. <i>Reisner Zsigmond</i>
5. gr. Wenckheim Ferenc	23. <i>Ifj. Kohlmann Ferenc</i>
6. gr. Wenckheim Henrik	25. <i>Reisner Emánuel</i>
7. gr. Wenckheim István	28. <i>Braun Dávid</i>
8. gr. Wenckheim Dénes	30. <i>Léderer Lajos</i>
9. Római Katolikus Egyház	31. <i>Özv. Löffler Mórné</i>
10. <i>Braun Mór</i>	32. <i>Schwartz Hermann</i>

Választott képviselők:

I. tized:

Uferbach József, Cziffra Imre, Chriszto Miklós, Dobay János, Huszka János, Gallacz János, Dr. Kovács István, Terényi Lajos, Szénási József, A. Sal József, *Multasch Adolf*, *Bauer Lipót*, Kövér László, Némédi Lajos

III. tized: ...*Czinczár Adolf*...

IV. tized: ...*Eisele József*, *Exner Mátyás*, *Kern Márton*,...

Szakosztályok:

Gazdasági, pénzügyi és háztartási: ...Léderer Lajos (elnök)...

Jogi szakosztály: ...Keller Imre (elnök), Bandhauer György, Wieland Károly...

Építészeti, közrendészet: ...Braun Mór, ifj. Uferbach János, Czinczár Adolf, Eisele József...

Nevelésügyi: ...Uferbach József, Ifj. Kohlmann Ferenc, Reisner Zsigmond, Bauer Lipót...

Iskolaszéki tagok: ...Keller Imre, Kohn Dávid, Czinczár Adolf...

Az ipartanodai bizottság tagjai:

Az iparkamara részéről: Kohlmann Ferenc

Az izraelita hitfelekezet részéről: Léderer Lajos

A kereskedők részéről: ...Czinczár Adolf, ...

Duttkay Béla polgármester: Gyula város polgármesterének zárjelentése az 1901.-ik évről:

Gyula város legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke az 1901. évre (kivonat):

1. Békésmegyei takarékpénztár	19. <i>Keller Imre</i>
2. gr. Wenckheim Antal örökösei	22. <i>Winkler Lajos</i>
3. özv. Almássy Kálmánné	27. <i>Léderer Lajos</i>
4. <i>Weisz Mór</i>	47. <i>Manheimer Arnold</i>
5. Újkígyós községe	51. <i>Deutsch Jakab</i>
6. K.Schriffert József	52. <i>Reisner Zsigmond</i>
7. Wagner János	62. <i>Braun Dávid</i>

8. Hoffmann Mihály
9. *Reisner Emánuel*
10. *Diósy Béla*
11. *Ifj. Kohlmann Ferenc*
12. *Braun Mór*
13. *Czinczár Adolf*

Névjegyzéke Gyula rendezett tanácsú város választott képviselőinek:

I. kerület:

... Kóhn Dávid, Reisner Ede, ...

III. kerület:

... Rosenthal Lipót, ...

Szakosztályok:

Gazdasági és pénzügyi szakosztály: ... Léderer Lajos (elnök), ifj. Kohlmann Ferenc, Braun Mór, Reisner Emánuel, ...

Jogi szakosztály: ... Keller Imre (elnök), Winkler Lajos, ...

Építészeti és közrendészeti szakosztály: ... Czinczár Adolf (alelnök), ...

Nevelésügy: ... Winkler Lajos, Kóhn Dávid, ...

Iskolaszéki tagok: ... Bródy Samu, Keller Imre, Czinczár Adolf, ...

Tiszteletbeli árvaszéki ülnökök: ... dr. Kóhn Mór, ...

Békés vármegye legtöbb adót fizető és választott gyulai vármegyei bizottsági tagjainak névjegyzéke az 1901.-ik évre.

VIRILISEK:

... Weisz Mór, Reisner Emánuel, Braun Mór, Reisner Zsigmond, Czinczár Adolf, ...

VÁLASZTOTTAK:

... Kóhn Dávid, ...

A nagy vállalkozások és üzletek mellett ugyancsak kemény munkával keresték a kenyerüket a kisebb vállalkozások, kereskedések tulajdonosai, a nyersbőr-, toll-, élőállat-felvásárlók.

Kovácsik János 1936-os Békés vármegye útmutatója és közérdekű címtára név szerint említi a zsidó orvosokat, ügyvédeket és a szolgáltatás területén dolgozókat:

Gyógyszerészek: özv. Király Lajosné

Orvosok: dr. Blaur Egon, dr. Friedmann Bernát, dr. Gáli Géza, dr. Keszt Zoltánné, dr. Purjesz Béla, dr. Ritter Ferenc, dr. Sebők Lóránt, dr. Szóbel Dávid, dr. Wertheim Iván

Ügyvédek: dr. Goldmann Imre, dr. Keszt Zoltán, dr. Keppich Frigyes, dr. Kóhn Mór

Kereskedők: Braun Mór fakereskedő, Brill Bernátné rőfös, Bekker Antal villamossági kereskedő, Goldmann Józsefné fűszerkereskedő, Kohn Jenő és Kohn Gyula fűszer-, Lindenfeld József fűszerkereskedő, Klein Aladár terménykereskedő, Krausz Jenő

terménykereskedő, Löwy és Laufer fakereskedő, Messinger Gáspár fűszerkereskedő, Messinger Lajos ócskavas-kereskedő, Neumann Márton rőfös, Schillinger Lipót fémkereskedő, Schnér Dénes kerékpár- és villamossági kereskedő, Werner Károly divatáru kereskedő...

Iparosok: Engelhard Mátyás (ácsmester)
Bekker Antal (bádogos)
Krausz Imre (cipésmester)
Neuhauser Sándor (esztergályos)
Feldmann Sándor (fényképész)
Werner János, ifj. Werner Károly (kalapos)
Fröhner Rudolf, Czeizinger Lajos, Baudermann János (kádár)
Ifj. Brandt József (kocsigyártó)
Kohn Jenő, Scön Jánosné (kocsmáros, italmérő)
Deim Mátyás, Deim Béla (lakatosmester)
Grünfeld Izidor (műszerész)
Özv. Fraller Gyuláné (sütő)
Wágenhoffer József (női szabó)
Schartenreiter István, dr. Werner József, Faulháber József (üveges)
Wiszt József, Wertner János, Bekker Antal (vendéglős, szállodás)
Bekker Antal, Rohlik József (villany- és vízvezetékszerelő)

Nagyobb birtokosok:

özv. Neumann Györgyné, Wittmann György (átlag cca 150 kat. hold birtokosai)

Századunk első évtizedeire lényegében asszimilálódott a helybéli zsidóság. Vallásukat megtartva – bár voltak kikeresztelkedések – jó magyarnak, jó hazafinak tartották és tarthatták magukat. Az I. világháborúban részt vett izraelita vallásúak közül 21 gyulai származású áldozta életét. A hősi halottak síremléke és sírkertje a zsidótemetőben van. A ravatalozó falán látható az az emléktábla, amelyet 1936-ban ünnepélyes keretek között helyeztek el a zsinagógában. A táblán a következő nevek olvashatók: Farkasházi Sándor, Vadász százados, Déri Sándor, Fuchs Lipót, Gartner Gyula, Goldberger László, Katz Márton, Klein Márton, Klein Mór, Kulka Dezső, Madai Zsigmond, Moskovits Gábor, Multas Miklós, Naschitz Sándor, Neumann Andor, Politzer Imre, Salamon Sámuel, Schillinger Ármin, Schwitzer Márton, Silberstein Jenő, Walfisch Hermann, Klein Sándor. Az emléktábla a hatvanas évek elején került a templomból a temetőbe.

Az első világháború és a trianoni békekötés utáni időszakban a német orientáció és a politikai jobbratolódás következménye lett az antiszemitizmus. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó a levéltári kutatás során talált bizalmas levél, amit a gyulai polgármester írt a megye főispánjának:

3/1920 eln. Biz.

„ B i z a l m a s „

Méltóságos Főispán Úr!

11/1920 sz. bizalmas rendeletére a kívánt kimutatást betérjesztem.

Jelentem, hogy a háború előtti és mostani vagyoni helyzetet pontosan megállapítani nem lehet, mert nyilvánvaló, hogy a zsidók keresetüket a lehetőségig eltitkolják, s üzletkörüln kívül eső értékekbe fektetik pénzüket, úgy, hogy őket a bankjegybélyegzés is alig érintette. A vagyoni helyzet pontos megállapítása ma annál nehezebb, mert ez iránt náluk érdeklődni, s

nyomozást tartani nem lehet. Én a magam részéről meg vagyok arról győződve, hogy a kimutatásban szereplő egyének nagy részénél a vagyoni helyzet a kimutatásban feltüntetett összegeket sokszorosan felülmúlja.

Nem állapítható meg, s különös figyelmet érdemel a Reisner család, Braun Mór, Czinczár Adolf vagyoni helyzete:

A Reisner család tagjai az oláh megszállás alatt a Gyulavidéki ker.rt. üzletei révén, az oláhokkal együtt milliókat kerestek., amelyeket – értesülés szerint – mérlegük nem tüntet fel.

Braun Mór és Czinczár Adolf kereseteinek is milliókra kellett menni, mert a békében potom áron megvásárolt erdők kitermelt fáit konjunkturális haszonnal értékesítették. Az viszont igaz, hogy a vörös uralom alatt ezek igen érzékeny károsodást szenvedtek.

Azokra nézve, akik köztudomásúlag és szembeötlő gyors vagyonosodásban nem részesedtek, de egyébként ezekre menő keresettel bírtak, a háború előtt is jelentékeny vagyonnal bírtak és a vagyontalanokra nézve a kimutatás feljegyzést nem tartalmaz.

Gyula, 1920 június hó 23-án.

Lovich Ödön
polgármester

A levél a következő összeírásra hivatkozik:

Név	Foglalkozás	Megjegyzés
Körtvélyessi Elek	Igazgató	
Roseczweig Hermann	Fakereskedő	
Czinczár Adolf	Fakereskedő	
Reisner Adolf	Gyárigazgató	hármastársaságban 114000 koronáért ingatlant vett, több százezer korona vagyona van
dr. Werlheim Iván	Fogorvos	
Laufer Sándor	utazó kereskedő	200000 koronáért házat vett, 100000-et kersett valutaüzletben
özv. Szőke Jenőné	Magánzó	milliomos vagyona Simonyfalván van
Fischer Rezső	Kereskedő	kommunista híre van
Silberstein Izidor	Gyárigazgató	20000 koronás ház, 50000 koronás fizetés
Reisner Ede	Bankigazgató	30000 koronás ház, keresete a háború alatt 2000000-t meghaladta
Braun Mór	Fakereskedő	
Braun Vilmos	Bőrkereskedő	Jelentékeny vagyona tett szert

Gyula, 1920 június 23.

dr. Lovich Ödön polgármester

Az első világháborút lezáró békék nehéz helyzetbe hozták a gyulai zsidóságot is. A határszélre került városban a korábbinál lényegesen kedvezőtlenebb lett a helyzet. Gyula vonzáskörzetébe 30 falu tartozott, közülük mindössze 5 maradt az ország határain belül. Értelemszerűen ez a helyzet kedvezőtlenül befolyásolta a gyulai vállalkozásokat, üzemekeket, boltokat. A zsidók virágzó vállalatai is megéreztek a gazdaság pangását.

8. A zsidótörvényektől a deportálásig

A zsidótörvények meghozatala révén az ország magát magyarnak valló zsidó vallású és zsidónak minősített népességét folyamatosan fosztották meg a társadalmi, gazdasági és kulturális életben elfoglat helyétől. Így történt ez a gyulai zsidósággal is.

A három zsidótörvény az élet minden területén korlátozta a hatálya alá esőket. Sok ember munkanélkülivé vált, de a magyarországi viszonyok még mindig kedvezőbbek voltak, mint a környező országoké.

A második világháború kitörésekor a hadseregben is „rendezni” kezdték a zsidó kérdést. A második zsidótörvény kihirdetése után megindult a fegyveres területekből történő kizorítás. Egy 1939-es intézkedés megszüntette a zsidónak minősülő tisztek rendfokozatait és megtiltotta, hogy a jövőben ezeket bárki közülük is elnyerje.

1940-ben „különleges munkásszázadok” szervezése kezdődött meg azokból a zsidókból, akiket a honvédség nem vett igénybe katonai szolgálatra. Egyre több ilyen munkásszázadot hoztak létre, míg 1941 áprilisában kormányrendelet vezette be a zsidók munkaszolgálati rendszerét, kimondva, hogy a „hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget”.

A munkaszolgálat kegyetlen hónapjai után többek az orosz hadifogolytáborok poklait is megjárták.

A németek 1944. március 19-én szállták meg az országot. A zsidókérdésben rendkívüli változást hozott ez a nap. Március végétől zsidóellenes rendeletek tömkelege jelent meg. Az 1240/1944. M. E. sz. rendelet „a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában” március 31-én kelt. Április elejétől kötelezővé vált a sárgacsillag viselése. Április közepétől bejelentették a zsidó vagyonok bejelentését, zár alá vételét, a zsidó kereskedések bezáratását. Májustól megindult a gettók felállítása, és hamarosan elindultak a vagonok Auschwitz és más megsemmisítő táborok felé.

Gyulán a sárga csillag viselésének április elsejei kötelezővé tétele után két internálás is lezajlott. Az első a hónap elején. A letartóztatottakat május 18-án Sátoraljaújhelyre, majd Németországba hurcolták. A második internálás április 23-án történt meg.

1944. május 6-án Gyulán a főispáni hivatalban értekezlet volt, amelyen dr. Székács István főispán kiadta az 1610/1944. M. E. sz. rendelet végrehajtási utasítását: - Békés megyében sürgősen fel kell állítani a gettókat és a zsidókat május 12-ig be kell oda szállítani. A gettók felállítására vonatkozó konkrét rendelkezéseket az alispánnak kellett kiadni a következők szerint:

- Gettók létesítésére elsősorban üzemen kívül álló gyárak, raktárak, ezek hiányában középületek vehetők igénybe.
- A gettókat naponta legfeljebb két órai időtartamra lehet elhagyni.
- A gettóba keresztények sem látogatás, sem élelmiszerek bevitele céljából nem léphetnek be.
- A zsidók szórakozóhelyeket nem látogathatnak, parkokban, utcákon nem sétálhatnak
- A zsidó iparosok csakis a gettóban dolgozhatnak.
- A betegek részére megfelelő helyiségeket kell biztosítani.
- Személyenként kétheti ételmezt lehet bevinni. A férfiak két kabátot, két ruhát, két pár cipőt, két váltás fehérneműt, a nők mindenből hármat vihetnek be. Ezen felül 50 kg háztartási felszerelés vihető be.

Gyulán a városvezetés a helyi zsidóság vezetőivel, dr. Keppich Frigyessel (aki a felsőbb utasításra megalakított zsidó tanács elnöke volt) és dr. Keszt Zoltánnal tárgyalt. Gettónak a zsinagógát használták föl. Bár az épület mellékhelyiségek híján nem volt alkalmas lakás céljára, több mint egy hónapig éltek benne emberek. Itt alakították ki a nagy gettót (I.sz.), amely a templomon kívül a paplakot, az ún. zsidóudvart, számos helyiségével (iskola, sachterház, jegyző-ház, imaház), a Földművesek Házát, a Szikes-házat (ott volt a Stark-Licht kereskedés), a Kocsis-házat és a Grünfeld-féle házat foglalta magába. A gettót

körbepalánkozták, a csatorna felől is, az ablakokat lemeszelték. Egy kapun lehetett bejárni. A környező települések izraelita lakosait is ide hozták be, így végül az I.sz. gettó kicsinek bizonyult. Ekkor a sugárúti Braun-villát és környékét is kijelölték gettó céljára (II/a és II/b sz.).

A polgármester öt gettózó bizottságot állított fel, melyeknek két képviselőtestületi tagja volt, egy kijelölt városi alkalmazott és egy rendőr. Egy-egy stráfkocsival indultak el és naponta 5-6 családot szállítottak be a gettóba. A gettókat a rendőrség őrizte egy-két rendőrrel. A rendőrök nem bántak durván az emberekkel. Esetenként szemet hunytak a „büntetendő” dolgok felett, sőt információkat is szolgáltattak. Pl. a gettó elszállításának időpontját többeknek is tudomására hozta Fülöp János rendőr.

Az 1610/1944. M. E. sz. rendelet előírta, hogy a 10 000 lélekszámnál kevesebb lakosú települések zsidó lakosait a közeli nagyobb településeken létesített gettóban kell összegyűjteni. Doboz, Kétegyháza, Újkígyós sárga csillagot viselő lakosságát szállították Gyulára. A gettóba kerültek ingóságainak elraktározásával Verbóczi János szállásmester volt megbízva. A lakások leltározásával és lepecsételésével Török József városi adóhivatali főnök. A lezárásokat dr. Gál József I. aljegyző végezte, a kulcsokat is ő őrizte.

A menhelyen levő zsidó nemzetiségű gyermekeket is beszállították a gettóba. A menhelyvezetőség mindent elkövetett, hogy visszatartsák a gyerekeket. Három kisgyermeket sikerült felmenteni.

1944. június 10-én Szegeden értekezletet tartottak Baky László, Endre László belügyminiszteri államtitkárok. Az V. és VI. hadtestek területén működő főispánok, csendőrpáncsnokok, rendőrkapitányok és polgármesterek részére kiadtak a zsidók gyűjtőtáborba szállítására vonatkozó rendelkezéseket.

A polgármesterek feladata volt a megfelelő számú kocsis biztosítása. A pénzügyőrök mellé az értékjegyzékek vezetéséhez egy városi alkalmazottat kellett kirendelni és motozónókat alkalmazni. A zsidónók motozását a pénzügyminisztérium rendelkezése szerint a pénzügyőrök foganasították. A zsidók beszállítására kötelező parancsot a rendőrkapitányság kapta.

1944. június 16-án a gyulai zsidókat a helyi rendőrkapitányság saját őrszemélyzetével, a polgármester által rendelkezésre bocsátott két gépkocsin és negyven szekéren szállították Békéscsabára, a dohánybevéltóban kialakított gyűjtőtáborba. A gettó elszállítása előtt-búcsúzóul- dr. Lovass Miklós rendőrségi fogalmazó éles és bántó hangon közölte mindazt, amire Endréék táviratban utasítást adtak. A 16-án reggel tartott motozáskor elkobzott pénzt, értéktárgyakat, órákat stb. bűnjeljegyzékbe foglalták és átadták a gyulai pénzügyigazgatóságnak.

A békéscsabai gyűjtőtáborba szállított izraeliták pontos számát nem tudjuk, mivel a források különböző számokat közölnek. Egy 1944 áprilisából származó jelentés 413 főben adja meg a számukat, ám 348-tól egészen 600-as létszámról is találni adatokat. A mártírhalált haltak számát még nehezebb megadni, mert többen nem tértek vissza, hanem a táborokból szabadulva Nyugatnak vagy Izrael felé vették az útjukat.

A békéscsabai gyűjtőtáborba a megye nagyrészeről szállítottak izraelitákat. A dohánybevéltóban zsúfolták őket össze, borzasztó higiéniai állapotok mellett. Katonai konyha főzött nekik a város által biztosított krumpliból, babból, borsóból 2800-3200 személyre.

A beváginozás június 25-26-án történt. Az első transzportot Ausztriába irányították (ide orosháziak kerültek). A többieket Kassán át Auschwitzba vitték. A kocsik utasai június 29-én kerültek Mengeléké elé- és ott szinte mindenkinek eldőlt a sorsa, attól függően, hogy melyik oldalra kerültek.

9. A második világháború befejezése utáni helyzet

Gyulát 1944. október 6-án foglalták el a szovjet csapatok. A munkaszolgálatra behívott zsidók közül már korábban is érkeztek vissza néhányan (elsőként Licht Artúr és Krausz Imre), majd a koncentrációs táborok felszabadulása után egyre többen. November 7-én Dallos polgármester tudomásul vette, hogy a Köröspart u. 45. szám alatt (Weisz Mór egykori telephelyén) Licht Artúr, Gál László, Messinger Lajos mint tagok, és Silberstein György mint jegyző részvételével megalakult a Zsidó Tanács. Minden biznnyal örömeire szolgált a szervezet létrejötte, hiszen a zsidókkal kapcsolatos feladatok és ügyek egy részét azonnali hatállyal át is ruházta rájuk. A tanács hatáskörébe utalta a gyulai gettóban, illetve a volt zsidólakásokban őrzött összes meglévő ingóságok leltározását, megőrzését és a jelentkező tulajdonosok közötti szétosztását. A polgármester ezen intézkedését azért hozta, „mert az orosz katonaság eljárása következtében ...az ingóságok az elhordás veszélyének vannak kitéve”.

A Zsidó Tanács később átköltözött dr. Adler Ignác főrabbi egykori irodájába, ott működött egészen megszűnéséig. A Tanács közreműködött a Joint Distribution Committee (zsidó segélyszervezet) által szervezett ebédeltetési akció lebonyolításában is. Sonnenschein Margit konyháján a visszatérő, család nélkül maradt zsidók ételhez juthattak. A Zsidó tanács hálátlan feladata volt az „idegen kézbe került” zsidó vagyontárgyak felkutatása és visszaszerzése. Ez sok feszültséget okozott a városban, a lakosságtól nagy számú feljelentés érkezett a vagyontárgyak hollétéről.

Hamarosan rendelkezés született arról is, hogy a Gyulai Izraelita Hitközség vagyonának kezelésével megbízott vitéz Végváry József gyulai lakost tisztéből felmentették, s az általa kezelt hitközségi vagyont a Zsidó Tanács kezeibe helyezték. November végén a Tanács kérelmezte a volt zsidó ingatlanok (134 lakás és üzlet) gondnokságának átruházását is.

1945. április 4-én a Tanács kérte a hitközség tulajdonát képező templom, iskola, paplakás és egyéb lakások átadását, majd április 8-án, a Gyulai izraelita Hitközség újbóli megalakulásával egyidőben megszűntette tevékenységét.

Békés Vármegye alispánjának kimutatása szerint Gyuláról 380 zsidót hurcoltak el, közülük 344 nem tért vissza. Kemény László, az egyik túlélő azonban úgy emlékszik, hogy 600 körüli volt a deportáltak száma, s 151 gyulai zsidó élte túl a szörnyűségeket, akiknek jelentős része nem is jött vissza a városba.

A háború utáni helyzetről dr. Diósi Lajos (aki ma a gyulai zsidóság képviselőjét látja el) és édesanyja, dr. Diósi Imréné – maga is holocaust túlélő – az alábbiak szerint informált:

A koncentrációs táborok túlélői számára az első kérdés az volt, hogy visszatérjenek-e korábbi lakhelyükre? Illetve inkább az, hogy ott maradjanak-e, hiszen kevés kivételtől eltekintve szinte mindenki visszatért hosszabb- rövidebb időre, hogy meggyőződjön róla: életben maradtak-e szerettei?

Maradni, vagy menni? Ezt a kérdést tették fel maguknak a túlélők. Igazából nem Gyulával volt bajuk, hiszen különösebb testi bántalmazás nem érte őket a városiakok, vagy a hatóságok részéről. Utóbbiak az országos helyzethez hasonlóan kíméletlen precizitással, a gyulai kishivatalnokok túlnyomórészt kényszeredetten teljesítették az utasításokat. Az emlékezők szerint közvetlen testi megaláztatás egy alkalommal történt, amikor a zsidó templomban születésnők „vizsgálták” meg a lányokat és asszonyokat elrejtett ékszerek után kutatva. Persze annak ellenére, hogy verés és kínzás nemigen fordult elő, a gettóba zárásról tényszerűen el kell mondani, hogy sem előtte, sem utána nem tartottak a városban egy nagy embercsoportot ilyen borzalmas körülmények között.

A "maradást" harmonikus és bizarr okok magyarázzák. A zsidóság korábbi életének teljességét (polgári, családi, megélhetési, kulturális, stb.) jelentette a város. Ezt a túlélők legtöbbször utólag sem értékelték át, sőt, a halál torkában is abba a kisvárosi életbe

vágyhattak vissza. 1944 előtt is évek óta érték őket a zsidóellenes hivatalos és spontán atrocitások, de magas volt a magyar zsidók ingerküszöbe, nem is tehettek volna mást. Megmaradt viszont egy része kapcsolataiknak a nem-zsidó barátokkal, ismerősökkel. A tragédia véres szakasza nem Gyulán volt. A gyulai hatóságok brutális de erőszakmentes eljárása így feldolgozhatóvá vált a túlélők számára, a kishivatalnokokra talán még nem is nehezteltek. Az egykori zsidózókat el lehetett kerülni, sőt, elégtételt jelenthetett, hogy lám itt vannak, de nem zsidózhatnak. A "maradás" tanúságtétel is volt talán: itt vagyunk, csak mi maradtunk.

Akiknek rokoni kapcsolatai, nyelvismerete, vagy habitusa lehetővé tette, azok könnyebben elmentek Nyugat- Európába. Gyuláról hozzávetőleg a visszatérők 15 százaléka vándorolt ki, kevesebben, mint az ország más területeiről.

Izrael állam megalakulása lehetővé tette a borzalmakat átélt zsidóság számára a „nemzetváltást” is, a zsidó államba történő kivándorlással azonban a gyulai túlélők közül nagyon kevesen éltek. Ennek valószínű magyarázata, hogy a cionizmusnak a városban korábban sem igen voltak komoly hagyományai. Az itt élő zsidóság magyarnak tartotta magát.

Természetesen akadtak olyanok is szép számmal, akik nem tudták túltenni magukat azon, hogy a szörnyűségek itt történtek velük. Bennük összekapcsolódott a város és a deportálás emléke, ismerősök, rokonok és barátok nélkül már nem akartak Gyulán maradni, ahol az újrakezdés lehetősége is korlátozott volt. Sokan költöztek ezért az ország más tájaira, főként a fővárosba.

A túlélők igyekeztek korábbi tevékenységüket folytatni. Megnyitották boltjaikat, elindították üzemeiket. A tragédia azonban rányomta a bélyegét életükre. Néhányan új életet kezdtek, néhány házasság is kötött az egyedül maradtak között, ám már semmi nem volt olyan, mint azelőtt. Az államosítások újabb törést hoztak életükben. Néhányan tovább dolgoztak egykori üzletükben, üzemükben – immáron alkalmazottként.

A közösségi élet nem indult el a korábban azt meghatározó személyiségek híján. A Zsidó Tanácsba visszaérkezésük sorrendjében kerültek be a tisztségviselők, közülük senki nem volt a korábbi idők prominens személyisége. Bár a hitközség 1945. április 8- án újjáalakult, igazi hitélet nem alakult ki. Dr. Adler Ignácot, a tudós rabbit nem sikerült pótolni, nem volt aki összefogja a gyulai zsidóságot. Sokaknak megingott a hite a történetek után, marginális hitélet folyt a városban. Hozzávetőleg 60 túlélő maradt Gyulán (akik elsősorban a középkorosztályhoz tartoztak, hiszen a gyerekeknek és öregeknek nem volt esélye a túlélésre).

A hitközség még működött egy darabig, a templomot is ő adta el a városnak, de inkább már csak papíron létezett. Az ötvenes években már nem voltak istentiszteletek.

Mínimális javulást jelentett, hogy a fővárosból Gyulára internálták az ötvenes évek elején a Tyrnauer családot, akik a zsidó paplakban találtak otthont. Hozzájuk futott be a hitközség levelezése, és elmondásokból tudjuk, hogy az idősebb Tyrnauer igyekezett egy nagyon zárt kör részére a hitéletet fenntartani. Ez azonban annyira zárt közösség volt, hogy még a zsidó családok körében sem ment híre.

A hatvanas évekre a hitközség tevékenysége gyakorlatilag teljesen megszűnt. A Gyulán maradt zsidók száma egyre csökkent. A vegyes házasságot kötők gyermekei már nem őrizték zsidó identitásukat. A nyolcvanas évek végére a gyulai zsidóság gyakorlatilag elfogyott.

Hogy miért? Dr. Diósi Lajos szerint a zsidósághoz közösség is kell. Gyulán a kritikus szám alá csökkent a zsidóság létszáma. Ez, és a vegyes házasságok okozták a gyulai zsidóság végét. A zsidóság zsidó családot igényel. A vegyes családok csak bizonyos kulturális szintig teszik lehetővé a zsidóság felvállalását.

A gyulai zsidóság – azaz inkább csak az emlékek – képviselőjét a nyolcvanas évek közepén vállalta fel a Budapesten élő dr. Diósi Lajos. Mint elmondta, gyulai látogatásakor olyan állapotban találta a zsidó temetőt, ami arra indította, hogy tegyen valamit. Kitaró munkája végül sikert hozott. Az országos tendenciáktól eltérően Gyulán annak ellenére helyben használták fel a kárpótlásként kapott pénzüsszeget, hogy nem volt működő hitközség.

Különös módon a gyulai hitközség tulajdonképpen az 1989- ben megszületett egyházi törvény hatályba lépésével szűnt meg, azáltal, hogy nem kezdett el működni. A Gyulán élő zsidó származásúak és a városból elszármazott közel tíz család képviselői közül nem akadt 3-4 ember, akik akár formálisan fenntartották volna. Ez fontos lett volna a zsidó emlékek ápolása szempontjából, hiszen ebben az esetben ezek felújítására, karbantartására forrásokhoz lehetett volna jutni. Az egykori hitközségi tulajdonban lévő lakások után kapott kárpótlásból a temetőt hozatta rendbe dr. Diósi Lajos. Segítségével alapította a közelmúltban a Gyulai Zsidó Alapítványt Szigeti Lászlóné, az egyetlen Auschwitz-túlélő, aki ma is gyulai lakos. A kuratórium elnöke Dr. Diósi Lajos lett.

A Gyulai Zsidó Alapítvány az egykori Hitközség spirituális szerepének pótlásán fáradozik, gyakorlatias és konkrét cselekvéssel. Jelentősége ezen túl abban van, hogy az egyetlen zsidósághoz köthető szervezet Gyulán. Ha valaha lesznek olyan emberek, akik számára fontos lehet a gyulai zsidóság feltámasztása legalább kulturális területen, az Alapítvány lehet a kiindulópont.

Az Alapítvány rendelkezhet a Magyar Államtól az egykor államosított „zsidóudvar” (ma Erkel Gimnázium tornacsarnok) után kapott kárpótlási pénzzel, a MAZSIHISZ és a kárpótlási törvény megszabta keretek között. A kárpótlási összegnek eddig mintegy felét már felemésztette az temetőbeli mártírtábla újravésése (a városi előleg visszafizetése), a gondnokház felújítása, a ravatalozó stabilizálása, kisebb részben pedig kéziratvásárlás és a vészkorszak emlékkönyv angol fordítása.

Mára talán 5- 6 ember él Gyulán, aki zsidó családban született. Budapesten is él még 5 olyan család, amely a városból származott el. A gyulaiakat – talán egy kivétellel – már alig valami köti a zsidósághoz, a fővárosban élők zöme idős ember. Kimondhatjuk: A gyulai zsidó közösség történelme befejeződött!

2004. november 1- én Gyulán felavatták a XX. Századi Hősök és Áldozatok Emlékművét. Az emlékművön szereplő névsorból kimaradt a holocaustnak áldozatul esett 420 gyulai zsidó neve...

10. A gyulai zsidóság bibliográfiája

az egykori zsidósággal kapcsolható írásmunkák (A Gyulai Zsidó Alapítvány gyűjtése)

Szaktmunkák

- Bródy Samu: ? (Gyulai izraelita iskolaügyről)
- Bródy Samu: Emlékezések (A gyulai zsidóság története a századfordulóig) Gyula, 1903
- Ujvári Péter (szerk.): Zsidó Lexikon (Budapest, 1929)
- Kóhn Dávid: Vári, középkori zsidó hitközség (Egyenlőség, 1930.??)
- Czinczár Dezső: A gyulai kereskedelem története és leírása. 1850-1928 (Kézirat, ?, 192?)
- Szentkereszty ?: (Gyulai iskolaügyről)
- Dr. Scherer Ferenc: Gyula város története (Gyula, 1938)
- Dr. Gáli Géza, Dr. Horváth (?): Adatok a tanyai lakosság tuberculosis-ának kérdéséhez. (hivatkozva R. Tóth József: Pusztai levél, Nyugat, 1931. 8. szám)
- Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): A gyulai zsidóság és a vészkorszak (Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1994)
- Havassy Péter (szerk.): Világnak világa. Egyházak a Körösök mentén (Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 2000)

- K. Cseh Edit (szerk.): A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai (Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2002)
- Erdész Ádám (szerk.): Válogatás Kóhn Dávid írásaiból (Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2004)

Szépirodalom

- Simonyi Imre: Különvélemény. Válogatott versek (Szépirodalmi, Budapest, 1986)
- Gáli József: Szúnyogok és nemeskócsagok (Szépirodalmi, Budapest, 1981)
- Benedek István Gábor: A komlói tóra (Dan, Budapest, 1994)

Visszaemlékezések

- Kóhn Dávid: Hatvan év múltán (Gyula, Dobay, 1936)
- Dr. Wertheim Ivánné: Deportálásom története (Kézirat, 24 old., 1946)
- Dr. Diósi Imre: Törvényen kívül (Kézirat, 258 old., 1968)
- Kemény László: Internált, deportált, importált. Egy üldözött emlékiratai (Kézirat, ? old., Békés Megyei Levéltár, 198?)
- Dr. Márai György: A zsidók tragédiája Gyulán (Kézirat, 70 old., Békés Megyei Levéltár, 1984)
- Dr. Szegő György: Két ima egy istenhez (Múlt és Jövő, Budapest, 1999)
- Vermes Géza: Gondviselészerű véletlenek. Önéletrajz (Osiris, Budapest, 2000)

Újságcikkek

- Juhász László: El nem mondott emlékbeszéd ... (Gyulai KIs Újság, 1947.VII.6.)
- Óriási részvét mellett leplezték le ... (ibid.)
- apróhirdetés (Gyulai Hírlap, 1989.V.5. után)
- apróhirdetés (Békés Megyei Népújság, 1989.V.5. után, egy pénteki szám)
- -CL-: Új titkára van a budapesti Gyulaiak Baráti Körének (Gyulai Hírlap, 1989.V.9.)
- "Izraeli temető" alapítvány (Gyulai Hírlap, 1990.III.14.)
- Gál Edit: fotó (Népújság, 1990.VI.25.)
- M.Gy.: Emlékezés a zsidó temetőben (Gyulai Hírlap, 1990.VI.29.)
- Dr. Márai György: Zsidóüldözés Gyulán (ibid.)
- D.Nagy András: Utcanévadókat lehetnének (Gyulai Hírlap, 1991.I.18.)
- A.L.-P.F.: Megkövették a meghurcoltakat (Gyulai Hírlap, 1991.IV.26.)
- D.Nagy András: A kryptonlámpa feltalálójáról (Gyulai Hírlap 1991.XII.13.)
- Elek Tibor: "A zsidó Jézus" szerzője I. (Gyulai Hírlap, 1992.VII.3.)
- D.Nagy András: Emlékezés az izraelita temetőben (ibid.)
- Tóth Emil koncertje (ibid.)
- Kárnyáczkiné Flam Judit: "Kárpótlás" egy elmaradt nászútért! (ibid.)
- Glück Jenő: Tel-avivi adatok Gyuláról (Gyulai Hírlap, 1993.III.19.)
- Cseh Edit: A gyulai zsidóság történetéhez (Gyulai Hírlap, 1993.III.12.)
- Erdész Ádám: A vészkorszak gyulai dokumentumai (Gyulai Hírlap, 1994.VI.17.)
- Részletek Diósi Imréné visszaemlékezéséből (ibid.)
- Zsidó mártírokra emlékeztek (Békés Megyei Hírlap, 1994.VI.20.)
- B.P.: Holocaust-megemlékezések Gyulán (A Nap, 1994.VI.20.)
- Bod Péter: Békés megyei zsidó deportálások (A Nap, 1994.VI.22.)
- Kálmán Barbara: "Itt az ideje, hogy megbéküljünk" (Gyulai Hírlap, 1994.VI.24.)
- Bod Tamás: Megaláztak és megszomorítottak (Békés Megyei Nap, 1995.II.20.)
- Gyaláztak, in: HÍREK (Népszabadság, 1995.II.21)

- Benedek István Gábor: ? (Új Élet, 1996.VI.1)
- (nemesi): Készül(?) az áldozatok emlékműve (Gyulai Hírlap, 1998.V.1.)
- H.J.: "Színvonalas közösségi élet volt itt..." (Gyulai Hírlap, 1998.VII.3.)
- (-es): Megemlékezés (Gyulai Hírlap, 1999.VI.25.)
- Diósi Lajos: Chesz tamuz - Tamuz hó 8. napja (Békés Megyei Hírlap, 2000.VI.22.)
- Diósi Lajos: A június végi nap (Békés Megyei Nap, 2000.VI.22.)
- Haász János: Soha nem múló fájdalom (Békés Megyei Nap, 2000.VI.26.)
- Diósi Lajos: A június végi nap (Gyulai Hírlap, 2000.VI.23.)
- Szendrei Lőrinc: Aki hét halálból menekült meg (Népszabadság, 2002.III.20.)
- Diósi Lajos: Szeretettvagy (Gyulai Hírlap Melléklet, 2003.XII.24.)
- Féderer Ágnes: Kedves nagymama és nagypapa! (Népszabadság, 2004.I.22.)
- P.F.: Hatvan éve deportálták a gyulai zsidókat (Gyulai Hírlap, 2004.VI.25.)
- D.Nagy András: Kóhn Dávid emlékezete (ibid.)
- K.R.: Zsidó mártírokra emlékeztek (Békés Megyei Hírlap, 2004.VI.28.)
- P.F.: Emlékezni, emlékeztetni kötelesség (Gyulai Hírlap, 2004.VII.2.)

Felhasznált irodalom

- Székely Lajos: Gyula város rövid leírása Gyula, 1897
 Bródy Samu: Emlékezések (A gyulai zsidóság története a századfordulóig) Gyula, 1903
 Dr. Márai György: A zsidók tragédiája Gyulán (kézirat)
 Kereskényiné Cseh Edit: A gyulai zsidóság és a vészorszak Gyula, 1994
 Erdész Ádám: Válogatás Kohn Dávid írásaiból Gyula, 2004
 Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. Békéscsaba, 1971
 Békés vármegye (szerk: Márkus György) Budapest, 1936
 Scherer Ferenc: Gyula város története I- II. Gyula, 1938
 Békés vármegye útmutatója és közérdekű címtára (szerk: Kovácsik János) Békéscsaba, 1936
 Békés vármegye útmutatója és közérdekű címtára (szerk: Kovácsik János) Gyula, 1947
 Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1930-31. évre (szerk: Kallós János) Budapest, 1930
 Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1934-35. évre (szerk: Kallós János) Budapest, 1934
 Scherer Ferenc: Békés vármegye társadalma 1695-1848, 1941, A Városi Múzeum kiadása
 Gyula város polgármesterének zárjelentése 1892. évről (szerk: Dutkay Béla) Gyula, 1893
 Gyula város polgármesterének zárjelentése 1901. évről (szerk: Dutkay Béla) Gyula, 1902
 Békésmegyei fejek 1929. (szerk: Gergely Gábor Arnold) Békéscsaba, 1929
 Békés Megyei Levéltár IV. B 102.b. Békés vármegye Állandó Bizottmányának iratai 266/1848. (ö.22) kézzel írt tisztázat
 Békés Megyei Levéltár IV. B 102.b. Békés vármegye Állandó Bizottmányának iratai 266/1848. (ö.166) kézzel írt tisztázat
 Békés Megyei Levéltár IV. B 401.a. Békés vármegye főispánjának iratai 1920/11